

4. Задунайський В. Минуле й сучасне: Досвід відродження козацьких традицій в Україні / В.Задунайський // Człowiek w Europie. Człowiek - Przewodnik - Mędrzec // Red. naukowa M.Franz, P.Semków. – Toruń: Wydawnictwo A.Marszalek, 2011. – S. 121–136.

Надія Кукса (Чигирин), старший науковий співробітник
Національного історико-культурного заповідника “Чигирин”

Чигиринські старожитності в подорожі Дмитра Дорошенка «По рідному краю»

«Свідомість національну я завдячую своєму покійному батькові, який, виховуючи мене у Вільні, на чужині, з малих літ прищепив мені любов до далекої батьківщини України, а я, підростаючи, вже сам плекав у своїй душі посіяні ним зерна»

Д. Дорошенко

1913 р. на Чигиринщину завітав відомий історик, нащадок славного гетьманського роду Дорошенків Дмитро Дорошенко. Свої роздуми з приводу побаченого дослідник виклав в «подорожніх вражіннях і замітках» «По рідному краю». Мандрівник детально описує шлях, по якому від пристані Бужин подорожував до Чигирина: «...Ось на обрії замаячила окрема гора. Це-ж та славна чигиринська гора, де був за гетьманських часів верхній замок...

...Не доїздячи зо три версти до Чигирина знов піски. Цілими горбками-кучугурами простяглися вони понад Тясмином і біліють на сонці, вилискують серед темних соснових борів, що зправа й зліва підступили до річки. По довгому деревляному містку в'їхали ми до Чигирина. Боже, що за сумне, невеселе місто! Улиці немощені, піскові, аж трудно перейти, а колеса вгрузають немов у грязюку. Хати обшарпані, сірі, садків обмаль, та й то здебільшого рідка колоча акація. Дві-три деревляні церкви притулилися поміж купи акацій. На улиці і на майдані пусто. Здається, що тут завжди так сонно й тихо. Зате над містом панує гора. Деякі хатки пробують тулитися до неї, повлазили навіть на її уступи, але не високо, і далі їм дертися не сила; вона стрімка і тільки крутими східцями можна вилзти на самий верх.

І полізли ми туди, щоб поглянути на Чигирин.

Помалу відкривалися перед нами все ширші та ширші горизонти. Ось уже під нами весь Чигирин як на долоні наче купка сірого каміння при дорозі; он срібний Тясмин повився поміж берегами – одним білим піскуватим другим – зеленим. Попід лісом притулився монастир. А там далі ген-ген синіє степова далечинь аж до Дніпра. На північ далеко скільки сягне око, простяглася Тясминова долина і десь там поміж зеленим лугом вимальовується контур пятибанної церковці. Це Медведівський монастир. А що це он там біліє на півночі на зеленому фоні? – Та це

Дмитро Дорошенко. Поч. ХХ ст.

ж Суботів, це Богданова церква! Який чудовий, величний краєвид, справжня панорама одного з найкращих, і найбагатших на святі спомини про минуле, куточків України. . . Довго сиділи ми з товаришем, зачаровані розкішним краєвидом, і не хотілося поглянути кругом себе тут на горі, що було перед очима. А на горі, на краєчку, що гострим кінцем навис над Чигирином, стоїть деревляна пожарна будка-башта невеличка. Недалечко від неї кам'яний стовп з написом, що ось тут убито московського воєводу Івана Ржевського, котрий обороняв Чигирин від турків року 1678.

... Так скінчила свої дні гетьманська столиця і від того часу ім'я Чигирина зникає зі сторінок історії.

Настільки гарне і величне видовище уявляє зі себе Чигиринська гора, як дивитися на її східню частину, настільки поганий вигляд має вона від заходу; з цього боку всю її порито, розкопано. Це, бачите, городська управа віддала гору на довгий час в оренду якомусь жидові, і ось цей орендар добуває в ній каміння; поорав її, понівечив без ладу, порозкопував. Не спало, видко, на думку городській управі, щоб уряжаючи на історичній гетьманській горі каменолом, подбати про те, щоб захистити її від без потрібного руйнування. Дуже можливо, що під час тих розкопок знаходжувано останки колишнього верхнього замку, що існував тут за часів Хмельницького, Виговського і Дорошенка. Та нікому, видко, не було до того діла.

... Надивившись до схочу на широкі краєвиди, покинули ми замкову гору – спустившись знову в теперішній тихий і скромний Чигирин. Нема в ньому ніяких пам'яток, нема на що подивитися приїзжій людині. Нудьгою віє від його обідраних жидівських хатин, від піщаних небрукованих вулиць, де вгрузає глибоко й колесо воза й людська нога» * [1,125–129].

Як бачимо, Чигирин, звідки походили родові корені Д.Дорошенка, справив на нього гнітюче враження.

«...на другий день раненько, забравши свої клунки, почимчикували пішки до славного гнізда гетьманського – до села Суботова. До нього від Чигирина сім верст. Дорога йде весь час низом понад Тясмином, а ліворуч над самим шляхом тягнеться високий правий беріг. Богдан Хмельницький їздив, кажуть, до Чигирина верхньою дорогою, а вертався низом. Суботів розкинувся мальовничо на горі, перерізаний глибокими ярами, а в низу Тясмин серед очеретів, осокорів, явору.

Суботів. В'їзд в село.

«Зоря» - ілюстроване літературно-наукове письмо для родин, видане НТШ під редакцією Василя Лукича у Львові, 1894. - № 14. - С. 416

Дві церкви в Суботові: одна стара, збудована самим великим гетьманом у честь пророка Іллі, мурована; друга нова деревляна, в честь архистратига Михайла. Перша стоїть на горі і вилискує своїми мурами...

Невелика вона. Товсті мури, як у фортеці, маленькі вікна, характеристична трикутна фасада, як на старих кіївських церквах. Зверхній вигляд Богданової церкви попсовано прибудовою критого ходу до дзвіниці і через це церква втратила свій первісний вигляд, якою бачив її й змалював Шевченко. Цвинтар густо заріс кущами, бадиллям усяким, травою й полевіми квітами. З поміж зелені визирають старі кам'яні хрести з давними, вже нерозбірними, написами. Поки докликалися сторожа з ключами, ми милувалися прекрасним видом, який розлягається перед нами: долина Тясмина, а там далеко на південь гора Чигиринська, на якій колись білили замкові мури й башти. Ось принесено ключі й одімкнуто двері. Ми входимо до середини. Тут церква здається ще меншою, бо справді незвичайної ширини мури звужують її посередину. Просто й скромно в середині. Білі стіни, хори, простенький іконостас – очевидно новішого немудрого малювання. А зправа на стіні, на аршин від помосту, многозначна мідна табличка: «Здесь было погребено тьло Богдана Хмельницкаго». Було... Так – було, бо його, так само, як і тьло Тимоша Хмельниченка, польський воєвода Спепан Чарнецький звелів викинути з льоху, з домовини, на поталу звірям і хижій птиці. Одначе народ збудував великому гетьманови невмірущу пам'ятку в величавій думі, й поки стоїть Україна, не загине пам'ять про того, що поклав першу основу під відбудову української державності.

Віддали ми земний поклон місцю, де лежали колись тлінні останки батька козацького. Тисячі споминів тіснилися в думці і довго не хотілося йти з цього святого місця, з цієї тісної скромної церкви, що була свідком стількох важних моментів нашої історії, що бачила в своїх мурах великих гетьманів і славних козаків, лицарів народніх. Ось тут стояла домовина Тимоша Хмельниченка, привезена вірними козаками з далекої Сучави. Тут стояв старий гетьман і оплакував свого коханого сина-героя, оплакував надію, що по його смерті булава зостанеться в певних, твердих руках. Минуло кілька років і його самого оплакували козаки отут посеред цих мурів:

То не чорні хмари ясне сонце заступали,
Не буйнії вітри в темнім лузі бушували, -
Козаки Хмельницького ховали,
Батька свого оплакали...

А коло батькової могили стояв кволий, безталанний Юрась, що потім бив гарматами з Чигиринської гори на батькову оселю. Бачили в собі ці мури й Івана Виговського,

Іллінська церква в Суботові. Світлина кінця 90-х рр. XIX ст.

Живописная Россия... / Под общей редакцией П.Семенова / - С.- Петербург – М., 1897. – С.147

й митрополита Йосифа Тукальського, і Петра Дорошенка й Івана Мазепу, як він починав свою службу при Дорошенковому дворі. Та скоро минув чигиринський період козацької України. Обезлюдніла надтясминська сторона, затихли колишні бої й чвари і зостався Суботів глухим селом. Забуто його минувшину і тільки Шевченко перший нагадав про «домовину України» своїм безсмертним віршом. Він-же й змалював під час своєї мандрівки і церкву Богданову і Чигиринську гору...» * [2,129–134].

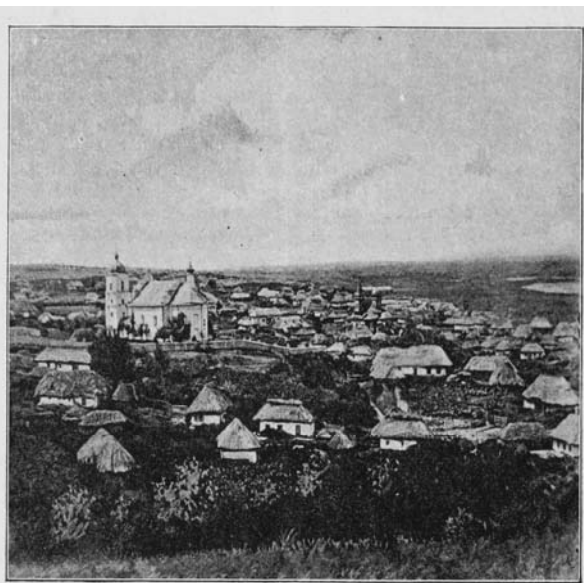
Через дорогу, яка проходить ярмом, лежить попівська садиба, колишня оселя Богдана Хмельницького. Та даремне було б тут шукати якихсь слідів минулого: зостався подекуди фундамент у різних кутках попівського двору» * [3,134].

Принагідно історик зауважує, що суботівські старожитності в ХІХ ст. досліджували П. Куліш, Марко Грушевський — збирали, насамперед, легенди і перекази у місцевих старожилів.

Після відвідання Суботова Д. Дорошенко помандрував до сусідньої Новоселиці, де переночував в тамтешнього священика:

«...на другий день помандрували ми до Тясмину, він тут не далеченько; умовились з одним рибалкою він повіз нас до монастиря... Вже з самого початку на далекому обрії вималювалася струнка фігура медведівської церкви монастирської, а чим далі, то все виразніше виступали її надзвичайно зграбні контури. Монастир стоїть на острові, який увесь заріс деревами. Монастир бідний, келії вбогі, ченців мало, та й то переважно такі, що їх сюди заслано «на смиреніє» за всякі лихі вчинки. Але що тут гарне, що приваблює до себе, й задля чого варто приїхати в цю глушину спеціально, це монастирська церква — чудовий зразок української дерев'яної архітектури. В ній п'ять бань. Надзвичайна пропорція в їх розкладі; всі разом виносяться в гору в дивній гармонії і разом з усією будівлею творять один суцільний образ, який милує око, пасуючи до пишної природи, до пишних левад і зелених берегів срібного Тясмину. Монастир заложено з початку ХУІІ віку, а церкву теперішню в честь св. Миколи збудував 1785 р. київський митрополит Самуїл Мисловський, отже за тих часів, коли повстали й другі подібні пам'ятки нашої церковної архітектури — церква Кальнишевського в Ромнах, запорожський собор у

Новомосковську та інші. Тут вступив у послушники, разом із ще кількома січовими братчиками, запорожець Максим Залізняк. На тихому острові, що нагадував йому околиці Великого Лугу Низового, думав Максим смирити свою волю й послу-

Село Суботів, Чегринського повіту. [Церкву збудував Богдан Хмельницький].

Панорама Суботова на час перебування
Д.Дорошенка

жити Богові постом та молитвами. Але не так склалося...Кривди, які чинили пани українському народові, утиски над вірою православною примусили січового орла знов перемінити рясу на жупан і з мечем виступити на оборону рідного краю. На Великдень 1768 року покинув Максим Залізняк зі своїми товаришами затишну обитель і помандрував у недалекий звідси монастир Мотронинський...» * [4,136–139].

Далі шлях історика пролягав через колишні маєтності Богдана Хмельницького — сотенне містечко Ведмедівку (тепер Медведівка – Н.К.) до Мотронинського монастиря. З болем Д. Дорошенко відзначає, що в старовинній обителі, що стала колискою Коліївщини, тепер панує «специфічно-московська атмосфера, яка панує і в київському Покровському монастиреві, від якого Мотронинський монастир знаходиться в якійсь особливій залежності. Розуміється, нема ані мови про які-небудь місцеві традиції [5,141]. Знову ж таки напрошується невтішний висновок: «...мабуть тільки у нас на Україні так ведеться, що всі історичні місця, освячені пам'ятю про великі події минулого – в руках чужинців, в забутті й поневірці...»*[6,141].

Пригнічений настрої, викликаний станом старожитностей Чигирини та околиць дещо згладили відвідини Жаботинського Свято-Онуфріївського монастиря: «Монастир тут убогий, як і Медведівський, хоч будівля тут краща і братії більше. Головна Успенська церква деревляна з п'ятьма банями – в українському стилі, але далеко не така чепурна, не така зграбна, як у Медведівському монастирі... Малювання в церкві теж давнє, не поновлене»* [7, 141–142].

Особливо вразило дослідника вечірнє богослужіння з дотриманням канонів української православної церкви: «Ми зайшли в Успенську церкву. Ігумен служив вечірню. Народу, крім кількох стареньких ченців, не було. Але служба правилася повагом, як слід. Ось маленький послушничок узяв деревляну дошку і обходить ляскаючи дручком тричі коло церкви – давній звичай: замість бити в дзвін, ксенокарій по уставу «вземь клепало бієть довольно». Віє далекою старовиною від цього биття в клепало, від співів повагом на лаврський київський зразок»* [8, 141–142].

Не виключено, що на час перебування Т. Шевченка в Мотронинському монастирі (1845 р.) [12, 11] подібна традиція побутувала і в цій обителі. Спеціальне пристосування для оповіщення ченців т.зв. било (у Д.Дорошенка «клепало») бачимо на акварелі Т. Шевченка "Мотрин монастир"; в альбомі вміщено і окремий малюнок олівцем з зображенням била [13, 8 зв.].

Не залишилася поза увагою історика одна із старовинних ікон народного письма із зображенням святого Онуфрія: «Дивно, як цей образ вислузнувся із рук археологів і висить досі тут у церкві, замість десь у музеї»* [14, 142].

Відвідинами містечка Жаботина – «першого, на яке напало Залізнякове військо...»* [15, 142] завершилася мандрівка історика Чигиринщиною.

Подорожні нотатки Д. Дорошенка становлять неабияку інформативну цінність для сучасних дослідників, адже в них викладено незаангажований погляд на старожитності краю патріотично настроєного історика. Детальні описи окремих куточків Чигиринщини в поєднанні з замітками П.Куліша, М.Костомарова, Ф.Равіта-Гавронського та інш. доповнюють уявлення про старожитності 40-х рр. ХІХ – перших десятиліть ХХ ст.

Цікаві деталі щодо історії пам'яток козацької доби стали суттєвим доповненням для низки краєзнавчих розвідок [10; 11].

Прикро, що «подорожні вражіння...» Д. Дорошенка, як і історико-краєзнавчі напрацювання його попередників, на сьогодні є малодоступними для широкого загалу, а тому потребують перевидання.

---

*Збережено авторську стилістику і орфографію

Список літератури

1. Дорошенко Д. По рідному краю. (Подорожні вражіння й замітки) - Видання друге, перероблене й доповнене. – Видання третє фотостатом другого видання (Львів 1930 р.) – Нью Йорк, 1956. – С.125–129.
2. Там само. – С. 129–134.
3. Там само. – С. 134.
4. Там само. – С.136–139.
5. Там само. – С.141.
6. Там само. – С. 141.
7. Там само. – С.141–142.
8. Там само. – С. 141–142.
9. Там само. – С. 141–142.
10. Кукса Н. Іллінська церква у Суботові в студіях ХІХ—початку ХХ століття / Пам'ятки України. Історія та культура. Національний історико-культурний заповідник «Чигирин». Заповідники України. Спецвипуск. Число 5–6. – 2011. – С. 38–48.
11. Лавріненко Н., Кукса Н., Сиволап М. Гетьманський Пустинно-Миколаївський Медведівський монастир. – Черкаси, 2012. — 88 с.
12. Тарас Шевченко. Альбом 1845 року. Факсимільне відтворення. – К., 2012 – С. 11.
13. Там само. – С. 8 зв.
14. Дорошенко Д. Вказана праця. – С.141.
15. Там само. – С. 142.

Світлана Савченко (Київ), аспірантка
Київського університету імені Бориса Грінченка

Олена Апанович в діяльності Київської міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

У радянський час пам'яткоохоронна робота була одним із пріоритетних напрямків діяльності української інтелігенції, до якої належала і відома дослідниця українського козацтва Олена Михайлівна Апанович. Про це зазначають чимало дослідників її життя і наукової спадщини [1], говориться про це і у підручниках [2, 653–654]. Зокрема, розкриваючи біографію Олени Апанович, відомий історик Юрій Мицик згадує про її пам'яткоохоронну діяльність [3]. Часто згадується вона і серед визначних діячів Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (УТОПК) 1960 – 1970 років [4]. Ми зосередимось лише на її діяльності як голови секції історичних пам'яток міського осередку, хоча вона була помітною фігурою і в інших структурах Товариства, залучивши до наукового обігу матеріали з її особового архіву та архіву міської організації УТОПК, які раніше не оприлюднювались.